

ПРОФАННЕ ОСМИСЛЕННЯ ОПОЗИЦІЇ *СВІЙ – ЧУЖИЙ* ЯК ІДЕНТИФІКАЦІЙНОГО КОДУ ЕТНОСВІДОМОСТІ

Семашко Т. Ф.

ВСТУП

Глобальне моделювання універсуму організовують, визначають і описують особливі категорії людського мислення, універсальні класифікатори – серії протиставлень, обґрунтованих як природою самих речей, так і загальнолюдською тенденцією мислити протилежностями. Отож, світ описується за допомогою різних опозицій: бінарних (*день – ніч, світло – темрява*), тернарних (*небо – земля – пекло*), четверичних (*північ – захід – південь – схід; літо – зима – весна – осінь*), іще більш складних структур, але всі вони засновані на бінарії – двійкових протиставленнях. Саме бінарні опозиції (*бінарний* – який «складається із двох частин, елементів; подвійний») ¹ є універсальним способом пізнання світу, за допомогою якого люди намагаються впорядкувати навколишній світ і уявлення про нього.

Однією з найбільш значущих бінарних опозицій у народній культурі є дихотомія *свій – чужий*. Означена опозиція, як особливий спосіб категоризації дійсності, належить до ряду універсальний та всеохпних (як і неоднозначних), має позачасовий характер, оскільки як постійний принцип культури існує в основі етнічної самосвідомості, формує колективне, масове, народне світосприйняття ², знаходить вияв у всіх сферах людської діяльності, вибудовуючи світ навколо людини.

Антропоцентричність пізнавальної взаємодії людини з навколишнім світом спрямувала погляди дослідників на опозицію *свій – чужий* як один із фундаментальних базових протиставлень, властивих ментальному простору всіх етноспільнот на всіх рівнях їхнього розвитку. Загострення проблеми самовизначення людини; позначення кордонів «свого», яке відбувається через усвідомлення кордонів «чужого», і навпаки, що спостережені у сучасному суспільстві, актуалізували ідентифікаційну функцію опозиції *свій – чужий* у контексті сучасності, як і дозволили констатувати наявність проблеми: осмислення сутності феномену в культурологічному вимірі.

¹ Новий словник української мови / В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Видавництво «Аконіт», 2005. Т. 1: А – К. С. 108.

² Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Москва : Языки русской культуры, 1997. С. 84.

Теорія бінарних опозицій («бінарності», «бінаризму», «біполярності», «двійкового коду», «двійкових протиставлень», «дихотомічного поділу») не є новою і здавна привертала увагу дослідників різних галузей знань: історії, антропології, філології, політології, теології, соціології, культурології тощо (А. Байбурін, Є. Бартмінський, Л. Гумільов, Г. Зіммель, В. Красних, К. Леві-Строс, О. Лосєв, Ю. Лотман, В. Пропп, С. Сахно, О. Селіванова, Ю. Степанов, В. Топоров, Т. Цив'ян, Р. Якобсон та багато ін.). У полі зору науковців – сутнісні ознаки дихотомії, набір, характер і типи протиставлень як вияв парадигматичних відношень і спосіб структурування та категоризації навколишнього світу.

У результаті наукових розмислів означено ряд бінарних опозицій, сформованих у міфологічній свідомості: *життя – смерть, щастя – нещастя, правий – лівий, хороше – погане, близьке – далеко, минуле – майбутнє, тут – там*³. Останній доповнений ключовими опозиціями архаїчної слов'янської культури, що пов'язані зі структурою простору: *верх – низ, небо – земля, земля – підземелля, схід – захід*; з часовими координатами: *день – ніч, літо – зима, світло – темрява*; з кольоровими характеристиками: *білий – чорний, світлий – темний*; із природніми реаліями: *вода – вогонь, сухий – вологий, дім – ліс, море – суша, сонце – місяць* і соціально-культурними категоріями: *чоловічий – жіночий, старший – молодший, внутрішній – зовнішній, свій – чужий* тощо. Сюди ж відносимо і більш загальне протиставлення, що визначає модус усього набору всередині моделі світу: *сакральний – профанний*. Усі ліві та всі праві компоненти протиставлення утворюють певні єдності, взаємини між якими можуть бути описані за допомогою більш загальних опозицій, не локалізованих у просторовому, часовому, природному чи соціальному вимірах⁴. Більш того, у кожній конкретній ситуації один із членів опозиції виявляється носієм позитивного смислу (ліва частина опозиції), інший – негативного (права частина опозиції). Проте така оцінка зі зміною «контексту» чи прагматичних настанов може змінюватися на протилежну: «сакральне та благодатне в одних умовах стає небезпечним і підступним в інших»⁵.

Переважаюча більшість культурних дихотомій становить своєрідний спосіб категоризації окремих аспектів наївної моделі світу, здебільшого, універсальних, пов'язаних із глобальним моделюванням універсуму;

³ Руднев В. П. Психотический дискурс. *Логос*. 1999. № 3 (13). С. 39.

⁴ Мифы народов мира. Энциклопедия. Москва: Научное издательство «Большая российская энциклопедия», 1998. Т. 1; Т. 2. С. 162.

⁵ Толстая С. М. Опозиции семантические. Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах. Москва: Международные отношения, 2004. Т. 3. С. 557.

є визначальними категоріями людської свідомості. Як універсальні поняття, вони пов'язані між собою й утворюють певну модель світу, за допомогою якої люди сприймають і оцінюють навколишню дійсність. Власне, для відтворення космологізованої світобудови і вироблена система бінарних опозицій.

1. Передумови профанного осмислення дихотомії *свій – чужий*

Процеси інтеграції та глобалізації, мультикультуралізму та плюралізму, що протікають у просторі сучасної масової культури, стирають межі між «своїм» і «чужим», породжуючи проблему збереження народних культур і традицій, що актуалізує необхідність існування опозиції *свій – чужий* в культурі. Вирішити проблему допоможуть відповіді на питання: Які особливості прояву опозиції? Які культурно-антропологічні аспекти опозиції? Які форми вираження опозиції? Яке осмислення опозиції *свій – чужий* у сучасній культурі?

Дихотомія *свій – чужий* є однією з найбільш значущих семантичних бінарних опозицій, яку можна означити як певну реальність, що визначає етнокультурну обумовленість свідомості, за якої і природні умови, і форми господарської діяльності етносу, і форми соціальних стосунків формують свій спосіб бачення та категоризацію світу.

Сучасні дослідження засвідчують, що уявлення про «своє» і «чуже» сформоване ще в архаїчній свідомості й заґрунтоване на особливостях підмічати і фіксувати об'єктивні протилежності та одвічну конфліктність реальності, які існують у світі. У результаті свідомість давньої людини виробила систему внутрішньої організації навколишнього світу – впорядковану мережу дуалістичних уявлень, яка у процесі усвідомлення людиною своєї індивідуальності, призвела до розколу дійсності на два простори – «свій», у якому все було знайомим та зрозумілим, та «чужий», що був невідомим та ніс загрозу.

Вияви опозиції *свій – чужий* у реальній дійсності характеризують її як семіотичну структуру, наслідки якої й руйнівні, й творчі, та підпорядковані нормі, що є знаковими виявами опозиції в культурі будь-якого народу. Як зауважує Ю. Степанов, відповідна дихотомія властива ментальному простору всіх етноспільнот на всіх рівнях їхнього розвитку, і як постійний принцип культури існує в основі етнічної самосвідомості, формує колективне, масове, народне світосприйняття⁶, виявляється в усіх сферах людської діяльності, вибудовуючи світ навколо людини. Цілком ймовірно, що така опозиція носить

⁶ Степанов Ю. С. Семіотика. Антологія. Москва : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. С. 84.

універсальний характер, але її конкретні прояви і їх питома вага в кожній окремій культурі є національно-культурно-маркованими⁷.

У сучасних дослідженнях вичленовують два основні способи пізнання дійсності – пізнання, засвоєне на емоційно-чуттєвому сприйнятті світу, та пізнання, засноване на знаннях і логіці. Ці способи пізнання формують і різні картини світу в свідомості людини – міфологічну та наукову, відповідно, окреслена дихотомія має як сакральне, так і профанне осмислення.

Профаний зміст аналізованої опозиції, заґрунтований на полярності компонентів «свій» і «чужий», виявляється уже на семантичному рівні. Так, за лексикографічними даними, інформаційний зміст поняття «свій» формує ряд значень: «який належить собі, який є у себе; власний; не чужий, рідний, вітчизняний»⁸, та протилежні для поняття «чужий»: «не власний, не свій; сторонній; чужорідний; іноземний; який має інші погляди»⁹, що уможливує думку про посесивний (присвійний) характер стосунків між об'єктами, заґрунтований на специфіці соціальних цінностей і норм. Підтвердженням сказаного є міркування О. Селіванової, яка зауважує: «У свідомості людини опозиція «свого» й «чужого» насамперед пов'язана із посесивністю, яка має широкий діапазон об'єктів належності. ...Залежно від типу посесора в етносвідомості фіксується стереотипне протиставлення «свого» «чужому» через специфіку ієрархії колективних цінностей та оцінок, етичних норм і настанов»¹⁰. Дослідниця виділяє й ряд посесорів, через які усвідомлюється протиставлення «свого» «чужому»: «Я як індивід, особистість у поєднанні тілесного й духовного, особистісної сфери та довкілля»; представник певної соціокультурної групи, до якої належить Я, тобто «такий як Я, схожий на мене соціально, духовно, комунікативно придатний»; належний «до одного роду, родини, коли своїми визнаються близькі родичі чи свояки»; «родинні стосунки на посесивність власності»; «територіальний тип посесивних відношень»¹¹.

Отже, свідомість давньої людини виробила систему внутрішньої організації навколишнього світу – впорядковану мережу дуалістичних

⁷ Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. Москва : «Гнозис», 2002. С. 211.

⁸ Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. С. 82–83.

⁹ Ibid. С. 378.

¹⁰ Селіванова О. О. Опозиція свій – чужий в етносвідомості. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 27.

¹¹ Селіванова О. О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке : монографічне видання. Черкаси : Ю. Чабаненко, 2012. С. 198–206.

протиставлень, яка зумовила поділ дійсності на два простори – «свій» (зрозумілий) і «чужий» (невідомий).

2. Етноцентричний світогляд українців як основа самоідентифікації та диференціації

У контексті пропонованого дослідження аспектними видаються міркування щодо з'ясування етноцентричного світогляду давніх українців, для яких оцінка за ознакою 'свій – чужий', що ґрунтується на ідентифікації особи за її місцем у географічному просторі з метою ототожнення чи відчуження, була однією з визначальних розрізнявальних рис. Справедливість означеного твердження доводить той факт, що навіть саме слово *українці*, як давня назва жителів Наддніпрянщини, яка відіграла важливу роль у розвитку українського народу та його мови, має в своєму значенні сему 'свій', що впливає з тлумачення лексики *Україна*. Так, Г. Півторак, посилаючись на В. Скляренка, пов'язує назву *Україна* зі словом *край*, переконливо обґрунтовуючи процес становлення останньої. Згідно з порівняльно-історичними дослідженнями, іменник *край* (**krajъ*), що в праслов'янській мові означав 'відрізок', 'шматок землі', набув нового значення – 'територія, що належить племені'. «У кожного племені свій край. У кожному конкретному випадку ця територія мала чітко виражені початок і кінець (далекі окраїни), тому на означення простору ще в праслов'янський період від слова **krajъ* за допомогою просторового суфікса *-ina* був утворений іменник **krajina* 'територія, що належить племені'»¹². Аналогічне виводимо з тлумачення слова *краянин* – «мешканець певного краю (країни) стосовно іншого мешканця того ж краю (країни); співвітчизник, земляк»¹³ – тобто «свій».

Центром наукових досліджень (насамперед, культурологічних) стало вивчення зв'язку опозиції *свій – чужий* із процесами пізнання, а також аналіз ролі останньої у становленні та розвитку суспільства та культури, де існування відносин між «своїм» і «чужим» визнається спроможністю людини виносити судження про себе як про об'єкт пізнання та можливість самоідентифікації й диференціації. У межах відповідного підходу «своє» та «чуже» зводиться до протиставлення різних етнічних спільнот. Так, у працях Л. Гумільова вводиться важливе поняття етносу як групи людей, які «протиставляють себе усім іншим таким же колективам, виходячи не із свідомого розрахунку, а із почуття компліментарності – підсвідомого відчуття взаємної симпатії чи

¹² Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наук. думка, 1993. С. 100.

¹³ Київ 1995. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. С. 293.

антипатії спільності людей, що визначає протиставлення *ми – вони* та робить можливим поділ на «своїх» і «чужих» племені»¹⁴. Тому раціональною видається думка, що одним із визначних етапів освоєння людиною навколишнього світу, а також осмислення себе в ньому є відмежування *себе/свого* від *іншого/чужого*.

Належачи до категорій свідомості, що забезпечують орієнтацію людини в навколишньому просторі та впливають на процеси пізнання, бінарна опозиція *свій – чужий* осмислюється на різних рівнях: на між-особистісному / міжгруповому / міжетнічному, де відбувається усвідомлення *себе* як об'єкта пізнання та можливості самоідентифікації; далі має місце усвідомлення *себе* членом своєї групи (*Я/Ми – свій*); згодом – *інших*, не таких як *Я* (*Ти/Вони – чужий*), що дозволяє з'ясувати роль опозиції у внутрішньому світі індивіда та в його зовнішньому спілкуванні. Необхідність відокремлення таких ракурсів дослідження дихотомії *свій – чужий* визначається значними відмінностями в особливостях перебігу цих двох видів спілкування.

Єдність суб'єктно-об'єктних характеристик людини та її діяльності уможливають і роблять необхідною подвійну форму їх опису: зовні та зсередини. Під зовнішньою комунікацією ми розуміємо ставлення *Я – оточення*; внутрішня комунікація передбачає ставлення всередині *Я*. Значущість дихотомії *свій – чужий* для внутрішнього світу індивіда (міжособистісний рівень) визначається її роллю в самоідентифікації людини, яка є засобом об'єднання з одними та дистанціювання від інших. Особливості розгортання опозиції з погляду ставлень усередині *Я* узаasadнені на розробках у галузях психології, спрямованих на вивчення розщеплення особистості (психологічні теорії особистості Л. Виготського, І. Кона, В. Петровського, З. Фрейда) та *Я*-концепції (О. Гуменюк) – динамічної системи уявлень людини про саму себе, котра уміщує усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших властивостей; самооцінку; суб'єктивне сприйняття особистістю чинників, які впливають на неї. Різноманітність *Я* особистості продукує неоднорідність і багатокомпонентність *Я*-концепції, за якою у структурі *Я* визначається щонайменше два суб'єкти: *Я* у власних очах індивіда, а також гіпотетичне власне *Я* в очах іншого. Незважаючи на таке розщеплення *Я*, воно зберігає свою самоідентичність; відторгнення *Я* від себе й є одним із модусів самоідентифікації. Розщеплення *Я* становить передумову здатності людини пізнати себе, адже усвідомити свою самість індивід може лише в стосунках із іншими. Відтак, запорукою розуміння власного внутрішнього світу є необхідність пізнання *іншого*;

¹⁴ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Ленинград, 1989. С. 10.

Я-особистості завжди передбачає протиставлення себе чомусь або комусь і набуває смислу лише в такому контексті.

Аспектно, що *Я* zarazом виступає частиною образу *Ми* (міжгруповий рівень). А оскільки дихотомія *свій – чужий* розглядається, насамперед, із погляду людського спілкування, можемо говорити, що *чужі* або *інші* – невід’ємна риса міжгрупової комунікації¹⁵. *Я/Ми* при цьому узагальнюються в компоненті *свій*, виступаючи його конкретизатором, і одночасно окреслюються як перехідні одиниці значення *чужий*. Відповідно опозиція *свій – чужий* актуалізується при усвідомленні людиною власних чи міжособистісних (йдеться про свій соціум) домагань, володінь, бажань чи домагань, володінь, бажань представника іншого соціуму (міжетнічний рівень). Відтак, зауважимо: існує істотна відмінність у стосунках людей усередині групи та відносинами між групами: взаємовідносини у *Ми*-групі заґрунтовані на засаді злагоди, а стосунки між групами визначають етноцентричні погляди на світ.

Спираючись на уявлення про власний світ, своє життя, індивід сприймає життя *іншого* у дзеркальному відображенні з тими відмінностями, які обумовлені розбіжностями в побуті, устрою життя, культурі тощо. Заразом, *інший* виступає необхідною умовою семіотизації особистості та тим регулятором, що організовує її досвід і поведінку. Як слушно зауважує Н. Арутюнова, «...пізнаючи себе, ми пізнаємо свій образ у своїй свідомості. «Інший» відкриває мене мені. Моя особистість отримує додаткові параметри. «Інший» ніби виступає посередником у стосунках мене з собою, спостерігачем моїх думок і почуттів»¹⁶. Означену думку доповнює і Е. Бенвеніст, який стверджує, що «усвідомлення себе можливе лише в протиставленні»¹⁷, що раціоналізує думку: кожна особа, ширше – соціальна група, етнічна спільнота формує свій світогляд на основі протиставлення себе і свого *Я* комусь, чи чомусь *Іншому*, свого етносу іншому етносу як «чужому», що сприймається через призму власної системи цінностей ними¹⁸.

Хоча компоненти дихотомії *свій – чужий* є крайніми протилежностями однієї шкали, проте при детальному розгляді відкривається їх нерозривний зв’язок і взаємна залежність. Визначення «свого» та «чужого» можливе лише за умови їх паралельного розгляду, оскільки

¹⁵ Селіванова О. О. Опозиція свій – чужий в етносвідомості. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 28.

¹⁶ Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. Москва : Языки русской культуры, 1999. С. 647.

¹⁷ Бенвеніст Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. Москва : Прогресс-Универс, 1995. С. 236.

¹⁸ Семашко Т. Ф. Мовні стереотипи із сенсорним компонентом в українській лінгвокультурі : монографія. Київ : АртЕкономі, 2016. С. 89.

межі одного визначаються межами іншого. Ці межі не є сталими: залежно від обставин об'єкт може ставати і «своїм», і «чужим». Концептуальною є думка, за якої «лише баланс *Я* та *Чужого*, своєрідний симбіоз «свого» й «чужого» може сформувати нові можливості для підтримки цінності *Я* та забезпечити його подальшого існування поряд із *Чужим* через можливий діалог між ними¹⁹. Це продукує сприйняття компонентів дихотомії *свій – чужий* як двох полюсів, між якими існує нерозривний зв'язок і взаємна залежність, що виступають основою самоідентифікації та диференціації етносу.

3. Аксиологічний складник опозиції *свій – чужий*

Водночас варто акцентувати й на аксиологічній скерованості дихотомії *свій – чужий*: позитивний образ *Ми-групи* створюється тільки на тлі негативного образу *Вони-групи*, що знаходить своє відображення, насамперед, у характері оцінного елемента, безпосередньо пов'язаного із поняттям норми, коли все «своє», «знайоме» сприймається як 'правильне' – істинне, справжнє, позитивне, а все «чуже», «незнайоме» як 'неправильне' – хибне, неправдиве, несправжнє, негативне. І якщо *Вони* – замкнуті та стримані, то *Ми*, найшвидше, емоційні та відкриті; якщо *Вони* – скупі та розважливі, то *Ми*, напевно, щедрі та безкорисливі. При цьому «чуже» видається поганим не тому, що з якихось причин гірше «свого», а вже тому, що воно «чуже», оскільки чужість негативна уже за своєю природою. Саме усвідомлення власної винятковості є результатом оцінної діяльності, у процесі якої вербалізуються ціннісні характеристики етносів.

Наукові студії засвідчують амбівалентність образу «чужого»: з одного боку, все «чуже» заперечується як гріховне, а представник іноетнічної групи сприймається як істота небезпечна та майже потойбічна; з іншого – «чужі», саме через свій зв'язок із «іншим» світом, наділяються надприродними властивостями, які можуть бути не тільки шкідливими, а й корисними. Відтак, чужість може бути джерелом не лише неприязні, а й зачарованості, не лише причиною конфліктів (як у сім'ї, державі, так і в культурі), а й перспективою збагачення іншим досвідом; «чужий» може бути представлений і як суб'єкт, що потребує захисту²⁰. Звідси, розширення спектра аксиологічних характеристик: «чужий» може бути і позитивним, і негативним, але, в будь-якому випадку, він має бути іншим. У такому двоїстому ставленні до «чужих»

¹⁹ Селіванова О. О. Світ свідомості в мові. Мир свідомості в мові: монографічне видання. Черкаси: Ю. Чабаненко, 2012. С. 128.

²⁰ Яворська Г. М. Мусульманський Схід в українських дискурсивних практиках: динаміка докси. *Вісник Київськ. нац. лінгв. ун-ту. Серія Філологія*. 2005. Т. 8. № 1. С. 128.

переважають не об'єктивні стосунки з етнічними сусідами, а стереотипи, сформовані віковою міфологічною традицією й обернені в «забобонну» перспективу.

Змістове наповнення, яке утворює поняттєвий мінімум опозиції *свій – чужий*, в українській культурі чітко визначає розуміння «свого» як рідного, близького, безпечного. Відома пропозиція, за якою в українській ментальності це пов'язано з «індивідуалістським кодом цінностей, що стимулює мотивацію досягнень, особистісну незалежність, автономність, прагнення спиратися лише на власні сили, впевненість»²¹.

«Чуже» ж потрактовується як інше, дивне, незвичне, небезпечне і вороже. Сказане продуковане типажем українського соціуму (за свідченнями О. Донченко та Ю. Романенка, Україна належить до «інтровертивних, раціональних, емоційних, сенсорних, інфернальних, екзекутивних соціумів»²², де домінантною є ознака інтровертивності українського соціуму, для якого характерні більша закритість, орієнтація на внутрішні тенденції та традиції, потреби й інтереси, можливості та цілі. А як відомо, людина, життя якої проходить у соціумі, що має певний портрет, засвоює багато чого з полотна цього портрета, зокрема, народ у інтровертивному соціумі схильний до саморозвитку, а не розвитку стосунків із іншими соціумами. *Сам собі хазяїн* – життєве кредо українця, якому завжди мріялося мати свій шматок землі, хату або свою справу. Індивідуалізм українців має не просто соціально-психологічну, а й біоорганічну природу. Цей індивідуалізм: 1) не активний, а сенсуалістично-споглядальний, інтровертивний; індивідуалізм самозамкненості та ізольованості; 2) у ньому відсутній інтенціональний складник. Він є індивідуалізмом втечі, елементарного біологічного виживання, а не життєствердження; 3) через свою природно-біологічну спрямованість є антитезою публічності й соціетальності, всього того, що ми називаємо сферою спільних справ нижніми кінцівками²³.

Постійний стресогенез, спричинений навалами різних за походженням агресорів та їх спроби акультурації українства; постійні міграційні процеси спричинили комплекс меншовартості та почуття зайвості, відчуженої замкнутості, маргінального (страх перед визначеністю) існування, що зрештою зумовило боротьбу за своє маленьке амбіційне *Я* та нехтування єдиних інтересів, браку *Ми*-почуття. Українець мислить не в категоріях *Я – ти*, *Я – ми* чи *Я –*

²¹ Баронин А. С. Этническая психология. Киев : Тандем. С. 66.

²² Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія. Київ : Либідь, 2001. С. 84–86.

²³ *Ibid.* С. 209.

природа, а *Я* – не *Я*. Зовнішній світ, який не стосується його безпосередніх потреб та інтересів, є небуття, де все знайоме та звичне є добрим, а незнайоме, незвичне – злим, де будь-який «інший», «чужий» уже не сприймається як рівний: «чужих, інших можна необмежено використовувати, експлуатувати, маніпулювати ними, і ставлення до них очевидно буде вже не соціальним, а суто тваринним, біологічним»²⁴. Більш того, інтровертивність трансформується у соціальну сліпоту, в результаті якої формується «замкнута психологія» з ворожим поділом на «своїх» і «чужих».

Отже, можемо констатувати, що дихотомія *свій* – *чужий* актуалізується насамперед з погляду становлення індивіда: запорукою розуміння власного внутрішнього світу є необхідність пізнання «іншого», «чужого». Таке світоглядне протиставлення зреалізоване в ієрархічних стосунках дещо відмінного порядку, ніж інші дихотомії, оскільки, побутовуючи у наївній свідомості і, відповідно, в картині світу людини, продукує формування світогляду етнічної спільноти на основі протиставлення себе іншому. Дихотомія *свій* – *чужий* – це етнокультурний феномен, що знаходить своє відображення та втілення в різних феноменах культури, зокрема, лежить в основі виникнення етнокультурних стереотипів.

4. Бінарна опозиція *свій* – *чужий*

як універсальний класифікатор етнокультурних стереотипів

Увиразнення рис «свого» та «чужого» в індивідуальній і колективній свідомості мотивоване спільною основою автостереотипів (думки, судження, оцінки щодо власної етнічної спільноти) і гетеростереотипів (сукупність оцінних суджень про інші народи) – акцентуалізацією найбільш значущих якостей і властивостей національного характеру, заґрунтованих на дихотомії *свій* – *чужий*. У всіх різновидах етнокультурних стереотипів вбачаємо єдине ядро – бінарну опозицію. Навіть визначаючи і оцінюючи іншу націю, народ завжди має на увазі себе, свої власні характеристики, свої кордони в поведінковому континуумі.

Аспектним видається виділення параметрів, які сприяють означеному розмежуванню. Попри те ми не претендуємо на вичерпність такої класифікації, припускаючи, що вона може бути доповнена й іншими показниками. З опертям на особистісний стереотип опозиції *свій* – *чужий* серед основних параметрів розмежування авто- і гетеростереотипів виділяємо:

²⁴ Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія. Київ : Либідь, 2001. С. 220.

– загальний стиль поведінки. До цієї категорії відносимо якості, які в цілому визначають вчинки людей, їх поведінкові реакції, наприклад, відвертість, чесність, простодушність, терпимість, щирість, порядність, з одного боку, і злість, нетерпимість, нещирість, непостійність – з іншого;

– загальний стиль діяльності. Відповідну категорію становлять якості, які відображають ставлення людини до діяльності в цілому, зокрема, й трудової. Наприклад, працелюбність, витривалість, працездатність, з одного боку, і лінощі, бездіяльність, халатність – з іншого;

– ставлення до людей. До цієї категорії зараховуємо якості, які найбільш очевидно проявляються в міжособистісних стосунках. Наприклад, гостинність, привітність, чуйність, милосердя, довірливість, товариськість, з одного боку, і заздрість, безтактність, недовірливість – з іншого;

– ставлення до себе. До цієї категорії увійшли якості, що за своєю сутністю є протилежними попередньому критерію, де чітко прослідковується самовідношення. Наприклад, гордість, самолюбство, упевненість в собі, з одного боку, і закомплексованість, невибагливість, невдоволення собою – з іншого;

– якості розуму. До цієї категорії відносимо якості, що відображають інтелект, здібності людини, що знаходять свій вияв у раціональній поведінці. Наприклад, розум, допитливість, кмітливість, талановитість, з одного боку, і дурість, обмеженість, бездарність – з іншого;

– емоційні якості. Ця категорія складається із рис, пов'язаних із емоційно-чуттєвою сферою самовираження. Наприклад, чутливість, сентиментальність, з одного боку, і нечутливість, імпульсивність – з іншого;

– соціальна поведінка. До цієї категорії увійшли соціальні та політичні характеристики особистості. Наприклад, патріотизм, колективізм, національна гордість, з одного боку, і паразитизм, пияцтво, грабіжництво – з іншого;

– ментальні характеристики. Найбільш загальна і умовна категорія, до якої відносимо розгорнуті судження, що визначають менталітет народу. Наприклад, розрахунок на «авось», непередбачуваність у критичній ситуації, віра в «доброго царя», широта душі за обмеженої спроможності розуму тощо²⁵.

²⁵ Семашко Т. Ф. Взаємна залежність «свого» й «чужого» в межах етнокультурних стереотипів. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Випуск 137. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. С. 529.

Виділення відповідних параметрів розмежування авто- і гетеростереотипів підтверджує думку, що етнічні автостереотипи сприяють формуванню індивідуальної культурно-мовної особистості, вихованню у неї певних якостей, навіюваних бажанням відповідати уявленню про типового представника «свого» етносу, виправдовують наявність негативних якостей у «свого» народу. І хоча у сучасних дослідженнях ставиться акцент на позитивному характері автостереотипу, ми вважаємо, що він може бути не обов'язково позитивним. Так українці можуть сприймати себе і критично, але з гумором, висміюючи, зокрема, власні автостереотипи ставлення до чужих, як-от: *недовірливість, зрадництво, жорстокість: з москалем дружи, а камінь у назусі тримай; за наші гріхи надходять ляхи; як біда, то до жида, а як мине біда – най дідько бере жида.*

Відверто негативно оцінює український етнос індивідуалізм «свого», спрямований на перевагу власних інтересів за умови нехтування інтересами «інших» – «чужих» людей. Підтвердження означеної думки спостережено на основі семантичного змісту фрази *боліти (дбати, боятися) за свою (власну) шкуру*, де негативну оцінку створює патронім тваринного світу *шкура*, залучений до концептуальної сфери «людина». Негативну оцінку отримують і такі риси характеру українського етносу як безцеремонне, самочинне втручання у справи «інших», «чужих» людей: *сунути свого носа до чужого проса, сунути свого носа у чужі горшки, сунути ся зі своїми козами на торг*; відсутність самостійних поглядів і оцінок: *з чужого носа*; обмеженість поглядів, вузького кола інтересів: *бачити не далі свого носа, не бачити нічого крім свого носа* та ін.

Етнічні гетеростереотипи, як результат безпосередніх контактів етносу з іншими народами, мають як типологічні (спільні), так і особливі (індивідуальні) ознаки. Зокрема, виразно негативні стереотипи найчастіше спричинені експансією певного народу супроти іншого, колонізаторською політикою тощо. Так, в етносвідомості українців фіксуються гетеростереотипи шахрайства, зажерливості, корисливості, обману у євреїв: *од його, як од жида правди; жид не сіє, не оре, а обманом живе*; злодійства, хитрощів у москалів: *від москаля поли вріж та тікай; москаль козака як раз огулить, а москаля й чорт не одурить*; лінощів та шахрайства у циган: *крутить, як циган сонце; не робив жид на хліб, та і циган не буде*. Аспектним у відповідному контексті є зауваження О. Селіванової, яка акцентує на тому, що деякі гетеростереотипи «прямо вказують на негативне, іноді вкрай жорстоке ставлення українців до інших народів: *німець до душі не лежить; жида вбий – сорок гріхів з душі; добре б вирізати жидів, хоч і ляхи не добрі*. Негативний модус таких паремій формується на підставі поєднання номінацій різних

народів із лексемами, що мають компонент негативної оцінки в етносвідомості»²⁶.

У кожного етносу існує певна кількість етнічних авто- і гетеростеротипів, зачасту сформованих на базі обмеженої інформації. Послугуючись такою інформацією, представники однієї спільноти можуть робити упереджені висновки про інші. Даючи оцінку представникам іншої нації та культури, люди як правило, більш критичні і менш толерантні до помічених відхилень від нормативних уявлень, ніж при оцінці власної етнічної спільноти. Цю закономірність влучно ілюструють і народні вислови: *чуже бачить під лісом, а свого не бачить під носом; не замітай чужої хати, дивись, чи своя заметена; чуже лихо за ласоці, а своє за хрін; пильнуй носа свого, а не кожеуха мого; не бачить сова, яка сама; краще б глядів свого носа, ніж чужого проса»; чужі гріхи перед очима, а свої за плечима».*

Отже, опозиція *свій – чужий* знаходить втілення в продуктах культури – етнокультурних стереотипах, які, виконуючи функцію захисту позитивної етнічної ідентичності, акцентують на найбільш значущих якостях і властивостях національного характеру; ґрунтуються на механізмі виховання у представників етносу почуття переваги родових етнокультурних цінностей; наділені виразно оцінними потенціями і є невід’ємним компонентом буденної свідомості.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження встановлено, що дихотомія *свій – чужий* належить до ряду універсальних і всеохопних; існує на стику дискурсивно-побутового та міфологічного; отримує профанне та сакральне осмислення через різнорівневі зв’язки людини: мовні (*рідна/чужа мова, діалект*), сімейні (*свій/чужий рід, сім’я*), етнічні (*свій/чужий народ, нація*), конфесійні (*рідна/чужа віра*), соціальні (*своє/чуже суспільство*), вписуючись в науку про людину як когнітивна структура, що моделює її уявлення про світобудову.

Профанне осмислення опозиції *свій – чужий* спроектоване на визначення її сутнісних ознак, де дихотомія, по-перше, виступає засобом відображення дійсності, за допомогою якого розкриваються й описуються інші явища; по-друге, відповідна опозиція розглядається як самостійна одиниця – об’єкт опису, компоненти якої сприймаються як статично полярні марковані сутності, заґрунтовані на посесивному характері відношень, між якими існує нерозривний зв’язок і взаємна залежність, демонструють аксіологічне спрямування: позитивне для компонента *свій* і амбівалентне для *чужий*, що сприяє «ступеневому»

²⁶ Селіванова О. О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке : монографічне видання. Черкаси : Ю. Чабаненко, 2012. С. 207.

формуванню та закріпленню узагальненого образу *Іншого* крізь призму власної системи цінностей і культурних фільтрів, та знаходить втілення в продуктах культури.

Як особливий спосіб категоризації дійсності, який формує і закріплює вибірккові, схематизовані риси «своїх» і «чужих», дихотомія *свій – чужий* виступає ядром творення етнічних стереотипів, що є бінарними за своєю природою. Бінарність етнічних стереотипів заґрунтована на механізмі протиставлення «свого» «іншому» – «чужому», де образ «іншого» сприймається крізь призму власної системи цінностей. Етнокультурні стереотипи при тому відображають не одну, а дві реальності або, точніше, два народи – і той, чий образ формується у свідомості іншого народу, і той, в середовищі якого ці уявлення утворюються і поширюються.

Спостережені у просторі сучасної масової культури процеси інтеграції та глобалізації, мультикультуралізму та плюралізму продукують існування опозиції *свій – чужий* як ідентифікатора етносвідомості та дескриптора національного світосприйняття.

АНОТАЦІЯ

Профанне осмислення опозиції *свій – чужий* як ідентифікаційного коду етносвідомості, реалізоване шляхом окреслення специфіки взаємозв'язку та взаємовпливу компонентів дихотомії з опертям на сутнісні ознаки останньої. Методологія пропонованого дослідження заґрунтована на основних положеннях антропоцентризму та лінгвокультурології, що утверджують необхідність дослідження мови і культури крізь призму людського чинника у процесі пізнання світу, де людина постає центром конструювання універсуму.

Дихотомія *свій – чужий* належить до ряду універсальних і всеохопних, існує на стику дискурсивно-побутового та міфологічного, отримує профанне осмислення через різнорівневі зв'язки індивіда, вписуючись в науку про людину як когнітивна структура, що моделює її уявлення про світобудову. Компоненти опозиції *свій – чужий* сприймаються як статично полярні марковані сутності, заґрунтовані на посесивному характері відношень, між якими існує нерозривний зв'язок і взаємна залежність, демонструють аксіологічне спрямування: позитивне для компонента *свій* і амбівалентне для *чужий*, що сприяє «ступеневому» формуванню та закріпленню узагальненого образу *іншого* крізь призму власної системи цінностей і культурних фільтрів. Процеси інтеграції та глобалізації, спостережені у сучасному просторі, породжують проблему збереження народних культур і традицій, актуалізуючи необхідність існування опозиції *свій – чужий* у культурі, як ідентифікаційного коду етносвідомості.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. Москва : Языки русской культуры, 1999. 896 с.
2. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. Москва : Прогресс-Универс, 1995. 456 с.
3. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Ленинград, 1989. 399 с.
4. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія. Київ : Либідь, 2001. 334 с.
5. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лінгвокультуро́логия. Москва : «Гнозис», 2002. 284 с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия. Москва : Научное издательство «Большая российская энциклопедия», 1998. Т. 1; Т. 2.
7. Новий словник української мови / В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Видавництво «Аконіт», 2005. Т. 1: А-К. 927 с.
8. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наук. думка, 1993. 200 с.
9. Руднев В. П. Психотический дискурс. *Логос*. 1999. № 3 (13).
10. Селіванова О. О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке : монографічне видання. Черкаси : Ю. Чабаненко, 2012. 488 с.
11. Селіванова О. О. Опозиція *свій – чужий* в етносвідомості. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 26–34.
12. Семашко Т. Ф. Взаємна залежність «свого» й «чужого» в межах етнокультурних стереотипів. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. Випуск 137. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. С. 527–532.
13. Семашко Т. Ф. Мовні стереотипи із сенсорним компонентом в українській лінгвокультурі : монографія. Київ : АртЕкономі, 2016. 480 с.
14. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
15. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Москва : Языки русской культуры, 1997. 824 с.
16. Степанов Ю. С. Семиотика. Антология. Москва : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. 691 с.
17. Толстая С. М. Оппозиции семантические. Славянские древности: этнолінгвістический словарь в 5-ти томах. Москва : Международные отношения, 2004. Т. 3. С. 557–558.

18. Яворська Г. М. Мусульманський Схід в українських дискурсивних практиках: динаміка докси. *Вісник Київськ. нац. лінгв. ун-ту. Серія Філологія*. 2005. Т. 8. № 1. С. 127–140.

Information about the author:

Semashko Tetiana Fedorivna,

Doctor of Philological Sciences, Associate Professor,
Professor

at the Department of Journalism and Language Communication
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
15, Heroiv Oborony Str., Kyiv, 03041, Ukraine